

Генезис інституту усиновлення в сімейному праві

24

Вікторія КУБИШКІНА,
асистент кафедри господарського
та цивільного права
Макіївського
економіко-гуманітарного інституту

Проблема забезпечення сімейним вихованням дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, є однією з найгостріших для сучасного українського суспільства. Станом на початок 2010 року на централізованому обліку перебувало 30856 дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Торік на цьому обліку перебувало 7206 знедолених дітей, і вперше за роки незалежності зафіксовано тенденцію до зменшення їх кількості [13].

Відповідно до ст. 6 Закону «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» від 13 січня 2005 року № 2342-IV, за умови втрати дитиною батьківського піклування відповідний орган опіки та піклування вживає усіх заходів для влаштування дитини в сім'ї громадян України – на усиновлення, під опіку або піклування, у прийомні сім'ї, дитячі будинки сімейного типу. Проблема вдосконалення сучасної нормативної бази з питань усиновлення досить актуальна сьогодні. Зважаючи, зокрема, на такі чинники, як намір України підписати Європейську конвенцію про усиновлення дітей (*ETS* № 58) від 24.04.1967 року, обговорення доцільності приєднання до Гаазької конвенції про захист дітей і співробітництво стосовно іноземного усиновлення від 29.05.1993 року, підвищення рівня контролю за дотриманням прав дітей, усиновлених іноземцями.

Визначення особливостей урегулювання відносин з питань усиновлення неможливе без врахування історичного досвіду розвитку його основних засад. Мета цієї статті – розгляд особливостей становлення інституту усиновлення у сімейному праві. І хоча його історичні аспекти вже розглядалися у сучасній правовій літературі, проте дослідження стосувалися здебільшого правових аспектів регулювання усиновлення у конкретний історичний період з позиції історико-правового дослідження, тому усиновлення як інститут сімейного права потребує подальшого розгляду та вивчення.

Питання виховання та влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, завжди привертала увагу держави й громадськості. Як зазначає О. Федорова, жалісливе ставлення до ближнього у східних слов'ян відзначено ще в працях античних авторів. Стародавні джерела свідчать, що слов'яни були милостиві до старих і не позбувалися слабких родичів та родичів-калік. Власне, історія дитячого піклування на Русі, ймовірно, починається за часів князя Володимира, котрий поклав початок християнізації Русі. Саме він, як свідчать літописи, доручив духівництву піклування і нагляд за сиротами й сам роздавав сиротам, убогим і мандрівникам велику милостиню. Однак державна сис-

тема добродійності (зокрема піклування сиріт) тоді ще не склалася: участь у піклуванні була правом, але не обов'язком князя [14, с. 84–85].

Значну увагу правовому регулюванню відносин з усиновлення надавали у Стародавньому Римі. К. Победоносцев відзначав, що усиновлення вперше набуло юридичного вигляду в римському світі [11, с. 194–195]. Усиновлення здійснювалося двома способами: або за рішенням народу, або владою магістрату [1, с. 312]. У римському праві усиновлення було способом установлення *patria potestas* над чужими дітьми, а самі його форми відрізнялися залежно від того, йшлося про усиновлення *persona sui juris* або *persona alieni juris*, тобто з огляду на те, кого усиновлювали: усиновлення особи власних прав називалося *arrogatio (persona sui juris)*, а усиновлення особи чужих прав (підвладної) – *adoptio (persona alieni juris)*. Усиновлення *arrogatio* спочатку провадилося привселюдно на народних зборах, куди, як відомо, мали доступ тільки чоловіки, у зв'язку з чим усиновлення жінкою або жінки чи особи, що не досягла повноліття, унеможливилася... Згідно з правилом «*adoptio naturum imitafur*» (усиновлення наслідує природу) між усиновлювачем і усиновленим обов'язковою була вісімнадцятирічна різниця у віці. Надалі потреба в санкціонуванні *arrogatio* народними зборами відпала. Усиновлення дозволялося провадити приватно. Важливо лише, щоб про це було привселюдно оголошено. В імператорський період було скасовано заборону на усиновлення дітей, котрі не досягли повноліття, а саме усиновлення оформлялося імператорським рескриптом. *Adoptio*, яке, на відміну від *arrogatio*, було приватноправовим актом із самого початку, не передбачало обмежень для усиновлення повнолітніх і жінок, тим більше що звільнення жінки від *patria potestas* наставало вже після її одноразового «продажу».

При Юстиніані двостадійний процес *adoptio* було замінено заявою перед судом. Крім того, усиновлений продовжував бути під *patria potestas* рідного батька, стаючи лише законним спадкоємцем усиновлювача [2, с. 50–51].

Щодо давньоруського періоду, то з часів князювання Володимира Мономаха й аж до середини XVI століття

нормативне регулювання відносин з організації добродійної діяльності (з боку держави або з боку церкви) не набуло особливого розвитку.

У Давньоруській і Московській державах були окремими факти усиновлення. Такі, як «штучне синівство» чи прийом «стороннього» до складу родини, відбувалися в Давній Русі ще за часів язичництва [9, с. 66]. Але тоді основною метою усиновлення для бездітної особи було забезпечення її власних майнових інтересів. Задоволення потреби в батьківській турботі й допомоги сироті знайти тепло сімейного вогнища або взагалі не розглядали як мету усиновлення, або вони відходили на другий план. У сільській місцевості усиновлення головним завданням мало придбання додаткової робочої сили. До того ж воно слугувало зручним і тому доволі розповсюдженим засобом ухиляння сина від виконання військового обов'язку: заміняв його усиновлений. Для боротьби з цією практикою було ухвалено навіть спеціальний закон, який встановив правило про те, що для виконання військового обов'язку має значення тільки усиновлення неповнолітнього віком не старше п'яти років [14, с. 101].

Як зазначає І. Ковальчук, соціальний захист дітей-сиріт розглядали тоді в парадигмі християнського вчення [3, с. 158]. З воцарінням династії Романових увага держави до справ добродійності посилюється. За указом царя Олексія Михайловича було надруковано Кормчу книгу, що ввібрала всі наявні до того часу правила православної церкви, зокрема і стосовно сиріт. Спочатку благодійною справою завідував Патріарший приказ, потім – Монастирський, а затим з'явився Приказ побудови богаділень [14, с. 86–87].

У період правління Петра I посилилася й набула впорядкованішого характеру боротьба з бездоглядністю. 1706 року новгородський митрополит Іов відкрив перший у Російській імперії притулок для «соромних» (тобто незаконнонароджених) дітей. На його утримання за указом царя були звернені доходи від кількох монастирських вотчин. Згодом видали розпорядження про створення спеціальних госпіталів для незаконнонароджених дітей, а затим – сирітських будинків [14, с. 88].

Серйозні зрушення в удосконаленні системи піклування відбувалися за царювання Катерини II. Один з найзначніших заходів пов'язаний з ім'ям відомого філантропа І.І. Бецького. В 1763 році саме він запропонував імператриці заснувати у столицях два великі заклади для виховання й нагляду за незаконнонародженими дітьми. 1764 року в Москві було відкрито Виховний будинок [14, с. 90].

Отже, можна стверджувати, що саме з часів правління Катерини II в Російській імперії починає складатися правове регулювання відносин з усиновлення.

Прецедентом установлення усиновлення став особистий дозвіл імператриці графам Остерманам усиновити онука їхньої сестри з правом уже за їхнього життя носити прізвище Остерман і титул, а також мати право на герб. 11 жовтня 1803 року з'явився нормативний акт, спеціально присвячений усиновленню. Це був указ, що дозволяв дворянам усиновляти найближчих законнонароджених родичів. Згодом було ухвалено цілу низку указів, що регламентували умови усиновлення. 1817 року дозволили усиновлювати кілька осіб для того, щоб кожний з усиновлених здобував прізвище усиновлювача й не порушувалися спадкові права родичів усиновлювача на нерухоме майно. Рухоме майно мали розподіляти між усиновленими та іншими спадкоємцями в рівних частках. З 12 січня 1828 року встановлюється, що приписка до власного звання є формою усиновлення. Право купців і міщан приписувати до власного звання підкинутих дітей, тих, хто не пам'ятає споріднення, та осіб, що перебувають на вихованні, було встановлено указом ще 1744 року. Але саме з 1828 року таку приписку законодавці почали визнавати як усиновлення [4, с. 128]. Так, С. Пахман зазначає, що в Полтавській губернії усиновлення прова-

диться припискою до сімейства (під час ревізії) або духовним заповітом; причому зазвичай між особою, яка усиновлює, та особою, яку всиновляють, складається письмова угода, де викладаються взаємні обов'язки: з боку усиновлювачів указується обов'язок передати усиновленому все майно або його частину, а з боку усиновленого – бути шанобливим, турбуватися про господарство й піклуватися про усиновлювачів до смерті [10, с. 534].

12 березня 1891 року в Російській імперії ухвалено закон «Про дітей усиновлених і узаконених». Його прийняття, безперечно, стало важливим кроком у розвитку сімейного законодавства імперії. Були кодифіковані й систематизовані наявні правила усиновлення. Порядок установлення усиновлення регламентувався Статутом цивільного судочинства 1864 року. Уперше на законодавчому рівні закріпили можливість узаконення юридичного акта, за допомогою якого незаконні діти (народжені поза шлюбом) прирівнювалися до народжених у шлюбі [4, с. 128].

Слід зазначити, що до Жовтневої революції були різні форми влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, й розвивалися вони паралельно. Зокрема, дитину-сироту можна було направити до певного закладу або таку дитину забирали на виховання у сім'ю.

Перша світова війна, революція 1917 року призвели до різкого збільшення кількості дітей, котрі втратили батьків. Для порятунку таких дітей восени 1918 року в багатьох містах з'явилися громадські організації – ліги порятунку дітей, засновані громадськими діячами й кооператорами. Ліга опікувалася проблемами всіх дітей незалежно від політичних поглядів їхніх батьків. Спочатку ці громадські організації направляли дітей «до санаторіїв» на лікування, далі – до колоній, де їх навчали ремесел. У січні 1921 року систему громадських організацій Ліги порятунку дітей ліквідували, а всі її установи приєднали до закладів народної освіти [14, с. 99].

Концепція піклування про дітей, позбавлених батьківського піклування, у післяреволюційний час характеризується популярною ідеєю про сімейне виховання як тимчасове явище, зумовлене лише труднощами моменту, на зміну якому прийде ні з чим не зрівнянне за своїми якостями суспільне виховання. Саме після Жовтневої революції 1917 року радянська влада проголосила принцип суспільного виховання дітей, позбавлених батьківського піклування. З цього моменту держава взяла на себе обов'язок з утримання й виховання таких дітей. З огляду на сучасні реалії дуже дивним є те, що в перші роки радянської влади достатньо популярними були ідеї державного виховання не тільки дітей, які залишилися без батьківського піклування, а й узагалі всіх дітей, народжуваних у країні. Тому така форма влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, як усиновлення, не є пріоритетною, бо країна заповнилася інтернатними дитячими закладами. В. Кустова відзначає, що після Жовтневої революції практично в усіх сферах життя російського суспільства відбулися серйозні зміни. Не стало винятком і правове регулювання сімейних відносин. [5, с. 152].

Отже, післяреволюційні роки характеризуються передаванням функцій турботи про дітей державі і, як наслідок, створенням розгалуженої системи піклування про дітей, що загалом нагадує нинішню ситуацію. Хоча поряд із дитячими установами, створеними державою або приватними особами, в Росії здавна були й сімейні форми виховання дітей: усиновлення, передача дітей у сім'ї з виплатою винагороди за виховання дитини й опіка (піклування) [14, с. 101].

Перший кодекс радянської Росії 1918 року, що регулював сімейні відносини, взагалі не передбачав можливості усиновлення. Пояснювалося те головним чином тим, що, на думку законодавців раннього післяреволюційного періоду, це відкриває можливість для експлу-

атації праці малолітніх під виглядом усиновлення. Однак потреба в існуванні такого інституту змусила владу (ВЦВК і РНК РРСФР) у березні 1926 року видати Декрет «Про зміну Кодексу законів про акти громадянського стану, шлюбне, сімейне і опікунське право», яким було введено нову главу, присвячену усиновленню [14, с. 102].

Що стосується України, то в липні 1919 року Рада Народних Комісарів (РНК) УРСР прийняла Сімейний кодекс УРСР, який так і не набув чинності через воєнні дії, що тривали тоді в Україні. Проте, зазначає Г. Матвєєв, «як історичний документ він має певну цінність, оскільки характеризує спробу кодифікації сімейного законодавства перших років Радянської влади на Україні» [7, с. 478]. Сімейний кодекс УРСР 1919 року містив дві статті про усиновлення. Як бачимо, на відміну від сімейного законодавства РРСФР перших років радянської влади, український законодавець усе-таки залишив норми про усиновлення у кодифікованому акті.

Сімейний кодекс УРСР 1926 року, який набув чинності, також передбачав інститут усиновлення. Г. Матвєєв констатував: «Заключна глава першого розділу Сімейного кодексу УРСР присвячується інституту усиновлення (удочеріння), вперше введеному тоді в українське сімейне законодавство. На той час уже зникли підстави, відповідно до яких наша держава утримувалася від визнання цього інституту в перші роки радянської влади (небезпека експлуатації усиновлених і загроза того, що за допомогою усиновлення капіталістичні елементи обходять норми декрету про скасування спадкування)» [7, с. 493].

Як покаже час, інститут усиновлення відіграє дуже важливу позитивну соціальну роль у подальшому, зокрема, під час Великої Вітчизняної війни, коли країною прокотиться хвиля бездоглядності серед дітей.

Для удосконалення чинного законодавства з усиновлення 1943 року було видано Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про усиновлення». Це був ще один крок до зміцнення правових передумов усиновлення [8, с. 269].

Ретельного правового регулювання інститут усиновлення набув з ухваленням Основ законодавства Союзу РСР і союзних республік про шлюб і сім'ю від 27 липня 1968 року та Кодексу про шлюб і сім'ю УРСР від 26 червня 1969 року. Після набуття чинності цими нормативно-правовими актами усиновлення розглядають як одну з форм сімейного виховання дітей, батьки яких померли або позбавлені батьківських прав або з інших причин не можуть виховувати своїх дітей [6, с. 178].

Зміни, які відбулися в суспільстві наприкінці 90-х років двадцятого століття, паради суверенітетів держав зумовили і зміни в національному законодавстві про усиновлення, бо, як правильно зазначає О. Нечаєва, саме усиновлення завжди якнайкраще відображало особливості державного впливу на сімейні відносини [8, с. 270]. Прийняття Сімейного кодексу України 10 січня 2002 року та набуття ним чинності з 1 січня 2004 року стали важливим кроком на шляху нормативного регулювання відносин усиновлення. Як відзначає З. Ромовська, усиновлення – акт великої соціальної ваги, прояв гуманізму та жертвності, а також реалізація природної потреби материнства і батьківства та водночас захист від самотності [12, с. 311].

Усиновлення як форма влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, сьогодні є пріоритетною формою виховання таких дітей, і переваги її ніхто не заперечує. Проте, на жаль, усиновлення в Україні ще не стало національною ідеєю, внутрішньою потребою українських громадян. Тому чимало дітей з України усиновлюють іноземці. Так, протягом 2009 року в Україні за рішенням суду було усиновлено 5274 дитини, з них іноземними громадянами – 1428 дітей із дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Нині в українському суспільстві обговорюється питання запровадження мораторію на усиновлення іноземцями українських дітей. Свої рішення держава має приймати виважено, враховуючи досвід правового регу-

лювання відносин з усиновлення, забезпечуючи якнайкраще інтереси дитини.

Підсумовуючи розгляд особливостей зародження, становлення і розвитку інституту усиновлення, можна зробити певні висновки. По-перше, розвиток державності та суспільства на різних етапах свого існування істотно впливає на правове регулювання усиновлення і на визнання його як форми влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, і на цілковите нехтування таким інститутом (зокрема, за часів давньої Русі усиновлення регулювалося лише звичаєвими нормами і тільки зміцнення державності призвело до регулювання усиновлення правовими нормами). Зняття правових норм про усиновлення з національного законодавства, як це відбулося в перші роки радянської влади, призвело до збільшення кількості інтернатних закладів для бездоглядних дітей, які не могли дати дитині саме сімейне виховання, у зв'язку з чим суспільство має негативні наслідки, зокрема зростання рівня злочинності. По-друге, традиції та звичаї українського народу, історичний досвід регулювання відносин з усиновлення свідчать, що пріоритет у правовому регулюванні усиновлення має бути за національним усиновленням.

Джерела

1. *Дождев Д. В.* Римское частное право: Учебник для вузов / Под общ. ред. академика РАН, д.ю.н., проф. В.С. Нерсесянца. – 2-е изд., изм. и доп. – М.: НОРМА, 2003. – 784 с.
2. *Иоффе О. С., Мусин В. А.* Основы римского гражданского права. – Ленинград: Изд-во Ленинградского ун-та, 1975. – 156 с.
3. *Ковальчук І. В.* Виникнення та становлення інституту усиновлення в Київській Русі // Часопис Київського університету права. – 2008. – № 2. – С. 155–159.
4. *Кустова В. В.* Усыновление в законодательстве стран Западной Европы и России XIX века // Журнал российского права. – 2001. – № 9. – С. 126–131.
5. *Кустова В. В.* Усыновление по законодательству первых лет советской власти // Журнал российского права. – 2002. – № 2. – С. 152–158.
6. *Маслов В. Ф.* Действующее законодательство о браке и семье / В. Ф. Маслов, З. А. Подопрігора, А. А. Пушкин. – Х.: Изд-во Харьков. ун-та, 1972. – 212 с.
7. *Матвєєв Г. К.* Вибране / Упоряд. В.І. Кисіль. – К.: Україна, 2008. – 600 с.
8. *Нечаєва А. М.* Семейное право: Учебн. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Юристъ, 2008. – 328 с.
9. *Нишчик Н. С.* Правовое регулирование семейно-брачных отношений в русской истории. – СПб.: Изд-во Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2006. – 272 с.
10. *Пахман С. В.* Обычное гражданское право в России / Под ред. и с предисл. В. А. Томсинова. – М.: Зерцало, 2003. – 736 с.
11. *Победоносцев К. П.* Курс гражданского права. – Часть вторая: Права семейственные, наследственные и завещательные. – М.: Статут, 2003. – 639 с.
12. *Ромовська З. В.* Семейный кодекс України: Науково-практичний коментар. – 3-тє вид., перероб. і доп. – К.: Правова єдність, 2009. – 432 с.
13. Стан реалізації державної політики щодо захисту прав дитини. Підсумки діяльності Державного департаменту з усиновлення та захисту прав дитини за 2009 рік (короткий виклад). Перспективи на найближчий період (2010 рік) – ditu.gov.ua/docs/stan-derzh-polit-2009.doc
14. *Федорова О. А.* Развитие системы призрения детей-сирот в России // Проблемы гражданского, семейного и жилищного законодательства / Отв. ред. В.Н. Литовкин. – М.: ОАО «Издательский дом «Городец», 2005. – С.84–105.